

**ПУРИСТИЧНИЯТ ПОДХОД ПРИ КОДИФИКАЦИЯТА
В ПЪРВАТА ГРАМАТИКА НА НОВОБЪЛГАРСКИЯ
КНИЖОВЕН ЕЗИК ОТ ОТЕЦ НЕОФИТ РИЛСКИ**

Надка Николова

Шуменски университет „Епископ Константин Преславски“

**THE PURIST APPROACH IN THE FIRST CODIFICATION
IN THE GRAMMAR OF MODERN STANDARD BULGARIAN BY
FATHER NEOFIT RILSKI**

Nadka Nikolova

Constantine of Preslav University of Shumen

The article is dedicated to one important feature of the codification of modern literary language, which influenced its further development and functioning. This is the purist line in the views of Father Neophyte Rilski, reflected in the small dictionary at the end of his ‘Bolgarska gramatika, sega pervo sochinena’ (1835). He opens discussion on numerous topics in the extensive study ‘Philologicheskо preduvedomlenie’. Open to dialogue and tolerance in the exchange of views on the rules and their codification, he repeatedly expresses his viewpoint, caring for a relatively pure language, shrugging off oriental layer in the vocabulary.

Key words: *Neophyte Rilski, codification of literary language, loan words, purism*

Когато изследователят обръща глава към миналото, не го прави самоцелно, а за да разбере защо сега действаме по един или друг начин. Нашите стереотипи, подходът ни към един или друг книжовноезиков проблем, ако и да прилагаме към него новаторски подходи, несъмнено е продукт на отработен рефлекс в предходни времена. Колкото и отдалечени да са те от отец-Неофитовата „Болгарска граматика, сега първо сочинена“ от 1835 г., не може да се отрече, че са поставили траверсите, на които ще се задвижи цялата дейност по кодифицирането на съвременния български книжовен език. Задача на изложението ми е да представя един подход при създаването ѝ, легнал в

основата на виждането за новия (противопоставен на архаичния) книжовен български език. Това е **пресътворяването на пуристичната идея**, която практически е вид нормотворчески и кодификационен акт (както дескриптивен, така и прескриптивен).

Подмладяването на езиковата норма през целия национален период на предстандартизация (от появата на първите текстове през втората половина на XVIII до началото на XX в.) е изисквало осмислянето на един въпрос от първостепенно значение – дали структурната тъкан на формиращия се новобългарски книжовен език да бъде от архаичен, или нов, говорим тип. Просвещенският дух на времето недвусмислено е диктувал втория път на формиране, който обаче не би могъл да се осъществи просто, безпроблемно. Напротив, той е изисквал радикална интервентна намеса, която събужда страстите в продължение на почти три десетилетия (30-те – 50-те години на XIX в.).

Знайно е, че в българския език настъпват драстични структурни промени, които го трансформират, най-общо казано, от синтетичен в аналитичен. Периодът на окончателно установяване на промените (XV – XIX в.) съвпада с периода на държавна несамостоятелност, в който отсъствието на единен културен център и на държавна езикова политика рефлектира твърде силно върху неговата книжовна формация. Поставени в условията на чужда власт в езиков, религиозен, културен и въобще духовен аспект, авторитетните филологически кръгове са били затруднени да отсъдят какво да се прави, от една страна, с езиковите иновации в говоримата реч – как да се оценяват, как да функционират, към коя от комуникативните сфери да бъдат отправени – и какво да се прави, от друга страна, с остаряващата или вече остаряла езикова формация на писмените текстове.

Гладът на възрожденските българи за светска образованост намира израз през първите десетилетия на XIX в. в интереса към гръцките и елино-българските училища. Той обаче води до диглосията *домашен некнижовен език ~ чужд книжовен език*, която става опасна и с това, че част от възпитаниците им започват да разглеждат родния си език като нещо непълноценно и непрестижно, като пригòден за общуване само в неофициалната битова среда, а възприемат чуждия език като по-съвършен и престижен. За българската книжовност това има опасни последици. Една от повърхнинните е диграфията: азбуката, която остава в паметта, е гръцка и това е пагубно, дори да се пред-

положи, че става дума за отделни случаи¹. Много по-тежки са случаите на езикова и национална колаборация.

През 30-те години на XIX в. този глад започва да се засища с образованост на български език, получена в български светски училища. Ала именно образованието, придобито в гръцките и елинобългарските училища, става активен двигател за създаване на българска литература и книжовен език от нов тип. Известен факт е, че голяма част от поколението възрожденци от първата половина на XIX в., между които и Неофит Рилски, са се образовали в гръцки училища. За това време се мисли като за един съвсем закономерен елинофилски период на българското самоосъзнаване, който спомага за културното ни развитие, след това заменен от също толкова закономерен за прогреса ни елинофобски период. Провокирането на ревност към езика на собствения етнос в чужди културно-езикови условия (впрочем характерен и за други европейски народи) е неведнъж изтъквано в научната литература. Въпросът, който възниква тук, обаче е дали и доколко българският пуризъм е насочен срещу гръцката лексика в този наситен с креативност на мнения относно характера на новобългарския книжовен език период, който е насочен срещу гръцката асимилаторска политика, респ. срещу употребата (а не знаенето) на гръцкия език в културното пространство. В по-широк план въпросът се отнася до мишените на българските книжовници: гръцкия език и/или гръцката лексика, турския език и/или турската лексика. Тази страна от националезиковата доктрина е по-скоро външноезикова, насочена навън, към други езици и техните езикови средства.

В същото време, тясно преплетени с тази външноезикова страна на пуризма, мненията относно характера на интервенцията в изграждането на новобългарския книжовен език – създаването на норми, тяхното описване, предписване (сиреч кодифицирането им в общобългарска граматика) и утвърждаване – поставят проблема за избора на принцип. Направленията (школи, кръгове, партии) от този период са опитите да

¹ Любопитна в това отношение е историята, която описва Ю. Венелин в книгата си „О зародише новой болгарской литературы“ (1838). В един силистренски дюкян той вижда 13-годишно момче, което пише бележка. „Като погледнах към нея, стори ми се, че пише на гръцки... Попитах го дали е грък. „Аз съм българин, болярец“ – беше отговорът. „А къде си се учил по гръцки?“ – „Аз не знам гречско“ – отговори. Възразих: „Нали пишеш по гръцки?“. Той цъкна с език [...] и каза: „Това не е гречски, това е български“. Аз взех несвършеното писмо и прочетох 11 славянски думи, писани с гръцко скорописно писмо [...] Оказа се, че е учило в Сливенското училище“ (Венелин 1942: 75).

се намерят основания за кодификацията и утвърждаването на езиковите средства в класическия нефункционален, но престижен език и/или във функционалния, но твърде разнолик узус, на който липсва авторитет. Намирането на тези основания по своята същност представлява вътрешноезиковата страна на българския пуризм през 30-те и 40-те години на XIX в. Във висока степен тя се проявява в основния спор, който се е водил за принципите на изграждане на книжовния език.

Съвсем очаквано пуристичната линия е по-видима при направлението на архаистите, които радаят за традиционния език, но се оказват безпомощни в прилагането му. Новаторите революционно поставят новобългарското граматическо градиво за основа, приписвайки му невинната чистота на необразованите си езиково носители, но продължават да описват падежи и – най-вече – да употребяват класическия лексикален състав и като кодификация, и като практика. Умереността между двете степени – по време появила се първа в граматиката на Неофит Рилски от 1835 г. – е наречена компромисна, макар че обектите на компромиса, граматиките на Иван Богоров от 1844 г. и второто издание на Христки Павлович от 1845 г., се появяват покъсно. Пуристичните принципи и на едните, и на другите, и на третите прозират в обяснения за езика на произведения от периода (т.нар. метатекстове), споделени са под различна форма като езикова критика в писма и периодични издания, илюстрирани са в речничета, приложения към граматиките или самостоятелно издадени, виждат се от конкретни замени в текстовете.

В предговора към Неофитовата „Българска граматика“ целта на пуристичните усилия са конкретни единици – това е турската и гръцката лексика. Тя е маркирана по три начина: с теоретични разсъждения, чрез лексиката на самия текст и в нарочен притекстов речник в края на граматиката. Почти в началото на „Филологическо предумствление“ Неофит пише:

Аз мислим, ако да не грешим, защо Българский язык ако би се очистил от чуждоезичните речи (а речено от Греческите и Турските), които са се вкрали в него неощутително заради спребиванието и смешението с тия два народи... И ако би било възможно да се собере во едино сичкио, не би имал тогава потреба от никаква иноязычна реч (освен мало някои, които са ги совсем изгубили Болгарете, или и немаат ги никакви, и употребяват ги или по турски или по Гречески, които и изложих на крайат на граматиката, да ги гледа секой). Защо ако една реч се говори на едно място по Турски, или по Гречески (или и по други некой язык, което е совсем мало), на друго място нахождаш тая истата реч да се говори чисто Болгарски (Рилски 1835a/1984: 4 – 5).

Следва дълъг коментар на думи, които в една говорна област са турски (по-рядко гръцки), а други – домашни. Именно тази теоретична формулировка дава основание на руския българист Г. К. Венедиктов да приеме, че Неофит Рилски е първият автор на идеята за очистване на българския език от чужди думи като задача на създателите на новия книжовен език (Венедиктов 2005: 45). От написаното от Неофит стават ясни две неща: първо, турските и гръцките думи, които имат домашни синоними в някои говорни области, ще бъдат отстранени, когато се събере българският език „во едино сичкио“; за другите трябва да се намерят заместници и Неофит ги предлага в края на граматиката, за да ги видят ползвателите ѝ. И тогава в българския език няма да има никаква „иностранна реч (освен мало някои...)“ (Рилски 1835а/1984: 14).

Изразът в скоби идва да подчертае, че Неофит Рилски разсъждава напълно реалистично. Той си дава сметка за примерите на Балканите (румънския и сръбския език), които показват, че чуждата лексика не е попречила за култивирането на езика. Без оглед на произхода и пъстротата на лексиката власите съставят граматика и с това заявяват присъствие в европейската култура.

Нижнио язык – пише авторът на първата новобългарска граматика – макар и да се состои от болшая част от иностраинни речи, а особно от славенски, гречески, болгарски, руски и латински и от други някои, каквото може да види всеки от следующите речи [...]. Но со все това не мариша за чуждестраинните речи, но усвоиха ги и исправиха языкат си с граматика... може да се нарече на сегашното време и той един от самостоятелните и исправени язици (с. 12).

Амбициран от техния пример, Неофит настоява по-нататък:

И когато власите сос чуждо вещество (тоест со странни² речи) приведоха до тоя степен языкат си в мало време, колми паче ми можеме да го приведеме в по-добро совершенство, щото немаме толкова нужда от чуждестраинните речи, колкото власите; но и да останат някои чуждестраинни речи по настоящем в языкът ни, от които не можеме совсем да отбегнеме, това не ни прави големо препятствие на исправлението на языкат ни, защото видиме и сербите и до днешен ден да употребляват още някои турски речи (с. 13 – 14).

² Странни – „чуждестраинни“.

И все пак Неофит смята, че ако е възможно, българският речник може да се усъвършенства в посока към изчистването от онези думи, които създават впечатлението, че езикът е „прост“ и „испорчен“. В съзвучие със схващанията си за чистотата на българския език Неофит Рилски прилага в края на граматиката си (от с. 204 до с. 211) азбучен списък от 220 думи. Той е онасловен „Речи турски и неколко гречески, които са во употребуление на сегашното време в сичката Болгария, истолкувани по възможности с равнозначенувателни славенски или российскийски“ – „да ги гледа секой“, както обръща внимание в предумедомлението. Срещу всяка чужда дума книжовникът е записал домашна или „российска“. Целта на автора е ясна – еквивалентът трябва да се знае и използва от всеки ползвател на граматиката: както от учителите, които ще преподават по нея, така и от учениците. Анализът на думите, направен от В. Кювлиева-Мишайкова, показва, че сътворяването на неологизми е чуждо на Неофит (предполага се само за неколко думи, които не влизат в речника на съвременния език); повечето еквиваленти на турските и гръцките думи са черковнославянски, домашни или руски, като последните „недвусмислено говорят за познанията на автора по руски и за използването на руски речници“ (Кювлиева-Мишайкова 1997: 219).

Липсата на неологизми може да намери обяснение в обстоятелството, че при оценката на езикови факти, продукт на естествената еволюция, повечето от българските книжовници им приписват качеството разваленост. Неофит не прави изключение, напротив – често коментира езиковата развала като дошла не от чуждите езици, а от говоримата реч на необразования народ, комуто езиковата класика (припознатата като домашна във високопрестижни черковнославянски текстове) не е достъпна³. Следователно причините за тази развала са забравата на законната лексика и липсата на грижа за онзи език, на който традиционно се пише. И естественото компенсаторно действие е на мястото на средствата от говоримата реч (турските и гръцките думи от битовата сфера) да бъдат възвърнати вече съществуващите славянски, които ще повишат основно качество на новобългарския език – неговата чистота. В този случай неологизмите са напълно излишни, още повече че създа-

³ Мнението, че книжовният език е в окаяно състояние, е засвидетелствано в езиковите ситуации на много европейски езици. Напр. немският филолог от XVII в. Ю. Г. Шотелиус/Скотелиус споделя с много от своите съвременници, че съществуващите езици (съвременните нему, бел. моя) са повредени форми на първоначално перфектни езици, а щетите, нанесени върху тях, идват от ежедневната им употреба от необразованите носители на езика (Ланге 2005: 64).

ването и възприемането им в аналитичния българския език е затруднено по чисто структурни причини. Типологичните характеристики на аналитичните езици, какъвто е българският, не предполагат активна компенсация на лексикалния дефицит по лексико-морфологичен начин, т.е. със словопроизводство чрез деривация и композиция. „Аналитичните езици по-често прибъгват към конверсии, преосмисляния, синтактични образувания“ (Супрун 1983: 397).

В речничето прави впечатление, че броят на гръцката лексика, която съчинителят намира за неуместна, е доста по-малък в сравнение с броя на турската – само 19, и че гръцките думи са от битово-разговорната сфера, а терминологична лексика с гръко-латински произход не е посочена. То завършва с кратък коментар, в който авторът напомня, че още в увода е посочил на с. 6 и с. 7 и други турски и гръцки „речи“, но понеже се употребяват само на някои места и понеже на други места за тях българският език има изконно домашни съответници, то за тях липсва „*потреба*“ да се включват в речника. Явно авторът предполага, че процесът им на отпадане ще протече по естествен път и „*зато се не изложиха тука на редът сичките*“ (Рилски 1835а/1984: 211).

Създаването на този малък речник, първи по рода си както от чисто лексикографска страна, така и с оглед на обстоятелството, че по същество е пуристичен речник, се оценява високо от лексиколозите. Построяването му по основни лексикографски принципи го „прави повече от обикновен списък от думи, приложен към отделна книга“. Освен че той е „първият отпечатан български речников текст, който дава насока за славянизация на лексиката на книжовния ни език“, той подпомага „продължителния процес на постепенно елиминиране от писмената и устната практика на интелигенцията на турцизми, [...] които по времето на Неофит са били общоупотребими в разговорната практика“ (Кювлиева-Мишайкова 1997: 219 – 220). Тук обаче има още нещо интересно: Неофитовият пуризм е насочен предимно към турската лексика, към битово-разговорната гръцка, но не и към руската. Напротив, за него руският език е източник от първа величина за процесите на славянизация на българския речник. В този смисъл може да се приеме, че началото на влиянието на руския език е положено още в средата на 30-те години на XIX в. Така например в увода към своето „Краткое и ясное изложение... на греческия язык“, излязло в Белград през същата година (1835), Неофит пояснява *епистими* в скоби с *науки*, а *идеи* с *понятия* (Рилски 1935б: V) – все руски заместници на гръцките термини. А на следващата страница обяснява избора си така:

Доде да се преклони и нашето жестоко щастие, да можеме да имаме благи надежди да получиме на нашият матерний язык сичките науки, което добро можеме да очакваме по моему мнению, токмо от российский язык, и от любочестието и прилежанието на нашите единоплеменни учени... (пак там: VI).

Липсата на крайна негативна оценка към чуждоезиковото вещество в езика е коментирано от мнозина изследвачи на делото на Неофит Рилски. То е обобщено по следния начин: „Книжовници от ранга на Неофит Рилски осъзнават, че крайният пуризм е невъзможен при книжовноезиковото усъвършенстване и че няма език, който да се е отърсил напълно от чуждиците“ (Иванова 2001: 27). Към това може да се прибави и бележката, че пуризмът на Неофит Рилски е избирателен: основният патос е в изтласкването на битовата турска лексика, за която българският език има домашни еквиваленти; следва гръцката лексика, в която е провидяно небезопасното гръцко присъствие, а към руските заместници на изгонените думи няма негативизъм, напротив – руският език е оценен като положителен, тъй като той също е славянски не само етнично, но и като формация, черпила столетия от общия черковнославянски.

Плуралистичният и консенсусен подход на умерена пуристична интервенция има своите продължители не само до края на Възраждането; нюансиран специфично, той белязва формирането и понататъшното функциониране и култивиране на книжовния български до късно през XX в.

ЛИТЕРАТУРА

Венедиктов 2005: Венедиктов, Г. К. Русское влияние и пуристические тенденции в болгарском литературном языке на стадии его становления. [Venediktov, G. K. Russkoe vliyanie i puristicheskie tendentsii v bolgarskom literaturnom yazyke na stadii ego stanovleniya.] // *Пуристические тенденции в истории славянских литературных языков. Сборник тезисов.* Москва: РАН, 2005.

Венелин 1942: Венелин, Ю. *Избрани страници.* [Venelin, Yu. Izbrani stranitsi.] Под ред. на П. Динеков. Второ доп. изд. София: Хемус, 1942.

Иванова 2001: Иванова, Ц. *Българо-сръбски книжовноезикови връзки през Възраждането (Аспекти на езиковата стандартизация в балканославянския ареал).* [Ivanova, C. Balgaro-srabski knizhovnoezikovi vrazki prez Vazrazhdaneto (Aspekti na ezikovata standartizatsiya v

balkanoslavyanskiya areal).] Автореферат за присъждане на научната и образователна степен „доктор“. София, 2001.

Кювлиева-Мишайкова 1997: Кювлиева-Мишайкова, В. *Българското речниково дело през Възраждането*. [Kyuvlieva-Mishaykova, V. *Balgarskoto rechnikovo delo prez Vazrazhdaneto*.] София: АИ „Проф. Марин Дринов“, 1997.

Рилски (1835а/1984): Неофит Рилски. *Българска граматика, сега първо сочинена...* В Крагуеваце, 1835. Фототипно издание. [Neofit Rilski. *Bolgarska gramatika, sega pervo sochinena...* V Kraguevace, 1835.] София: Наука и изкуство, 1835а/1984.

Рилски 1835б: Неофит Рилски. *Краткое и ясное изложение [...] на греческия язык*. [Neofit Rilski. *Kratkoe i yasnoe izlozhenie ... na grecheskiya yazik*.] Белиград, 1835.

Супрун, ред. 1983: *Общее языкознание*. Ред. Супрун, А. Е. [Suprun, A. E. *Obshtee yazykoznanie*.] Минск: Вышэйшая школа, 1983.